

**ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ
ДО ВИКЛАДАННЯ ПРИРОДОЗНАВСТВА
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті висвітлено особливості підготовки вчителів до викладання природознавства у земських учительських семінаріях та школах, а також в урядових учительських семінаріях. Розглянуто сутність і специфіку цієї підготовки. Визначено роль учительських з'їздів і курсів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у підготовці вчителів і розповсюдженні природничо-наукових знань.

Ключові слова: природознавство, земство, учительська школа, учительська семінарія, підготовка вчителів, педагогічні курси, педагогічні з'їзди.

Прогресивний розвиток сучасної науки неможливий без осмислення й усвідомлення досвіду минулого. В історичному процесі існують постійно діючі фактори, які не просто пов'язують минуле з теперішнім, а й значною мірою детермінують сучасність історією. Найважливішими умовами пізнання наукової істини є об'єктивне оцінювання історичної реальності, нерозривний зв'язок історії науки із сучасністю, виявлення прогностичного значення історико-наукових ідей і явищ. У зв'язку із цим значного інтересу набуває історичний досвід вітчизняної педагогіки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, це проблема підготовки вчителів земських шкіл до викладання природознавства.

Проблемам підготовки вчителів в Україні присвячено ґрунтовні дослідження відомих українських учених Л. Березівської, Л. Вовк, С. Гончаренка, Н. Дем'яненко, О. Дубасенюк, Н. Ничкало, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та ін.¹

Особливості практичної підготовки вчителів народних шкіл в учительських семінаріях України у другій половині ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. розглядала О. Степанюк. У дисертаційній роботі Л. Рябовол проаналізовано роль і значення земств як організаторів забезпечення народних шкіл учителями у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. [12].

Розглядаючи просвітницьку діяльність земств в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. О. Мармазова в своїй дисертаційній роботі стосується підготовки вчителів народних шкіл [10]. Аналізуючи розвиток земських шкіл Приазов'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. І. Шумілова також висвітлює внесок земств у справу підготовки вчительських кадрів. Окремі аспекти підготовки земських учителів із природознавства розглядала В. Хворостовська [14]. На сьогодні проблема підготовки вчителів земських шкіл до викладання природознавства вивчена недостатньо.

Мета статті – проаналізувати особливості підготовки вчителів земських шкіл до викладання природознавства.

Бурхливий розвиток капіталістичних відносин другої половини ХІХ ст. був тісно пов'язаний із прогресом природничих наук. Цей період характеризується широким пробудженням суспільної свідомості в Росії. Воно стосувалося різних сторін науки, освіти й мистецтва і викликало інтерес до вивчення природничих наук. Стосовно цього Д. Писарев писав у 1864 р.: “Природознавство ста-

новить на сьогодні найбільш необхідну потребу нашого суспільства”, а І. Мечников стверджував, що “...цей новий напрям захопив усе, що було найбільш чуттєвим і сприйнятливим серед молодого покоління” [14, с. 32].

Настала епоха 60-х рр., епоха бурхливого розвитку матеріалістичних поглядів на природу. “Покоління, для якого початок його свідомого існування збігся із тим, що прийнято називати 60-ми рр., було, без сумніву, найщасливішим із тих, які будь-коли з’явилися на Русі. Весна його особистого життя збігся із тим подихом загальної весни, який пронісся з краю до краю країни, пробуджуючи від розумового дубіння і сплячки, що сковували її понад чверть століття. І ось чому ті, хто усвідомлює себе створінням цієї епохи, незмінно зберігають благодатну пам’ять про тих, хто були її творцями” [11].

Стосовно науки й освіти епоха 60-х рр. XIX ст. виявилася у послабленні того гніту, який виражався в обмеженні слова, суспільної діяльності, діяльності школи, забороні прогресивних перетворень в університетах і особливо в розширенні доступу до вищої освіти. Власне в 60-х рр. XX ст. пожвавлення суспільного життя в Росії спричинило особливі запити в галузі знання. Усе більше стали захоплюватися природознавством і медициною. Особливу роль відіграла популяризація природознавства, почали читатися публічні лекції, з’явилися природничо-історичні журнали, наукова література поповнилася масою нових праць, котрі стосувалися теоретичних і прикладних аспектів наук, які розвивалися. У цей час серед молодих вітчизняних учених стали з’являтися молоді й енергійні діячі, які озброїлися знаннями, зробили відкриття першочергової ваги.

Ці зміни, які відбувалися у тогочасному суспільстві, не могли не враховувати земства. Земства відіграли значну роль у розвитку шкільної справи. Вони були запроваджені у 1865 р. у Полтавській, Харківській, Херсонській і Чернігівській губерніях, а в 1866 р. – у Катеринославській і Таврійській. Спочатку деякі земства байдуже поставились до справи народної освіти. У 70-х рр. XX р. діяльність земств активізувалася. Земські управи відкривали і повністю утримували школи, у тому числі оплачували вчителів, забезпечували школи навчальними посібниками. Так, у Маріупольському повіті у 1879–1886 рр. кількість шкіл зростає із 48 шкіл до 65 і надалі постійно зростала – до 130 у 1908 р. [9, с. 31].

Земські школи були одно- та двокласними училищами із трьох- і п’ятирічним терміном навчання. До училищ приймалися діти 9-, рідко 8-річного віку. Більшість шкіл відкривалася на вимоги сільських громад.

Завдяки піклуванню земств про освіту земські школи вигідно відрізнялися від інших, зокрема від церковноприходських. У земських школах запроваджувалися прогресивні методи навчання, розширювався обсяг навчального матеріалу. Крім Закону Божого, діти вчилися писати і рахувати. На уроках пояснювального читання вони здобували деякі знання з історії, географії, природознавства. У земських школах використовували “Рідне слово” К. Ушинського, книги для читання Л. Ломоносова, підручники М. Корфа, М. Бунакова, В. Вахтерова та ін. У земських і міністерських школах запроваджувалися так звані необов’язкові предмети: гімнастика, ремесла, рукоділля (для дівчаток), співи. У земських школах із 60-х рр. почали застосовувати звуковий метод навчання грамоти, наочність під час навчання природознавства, вивчення рідного краю тощо.

Основоположником земської початкової школи в Україні був відомий педагог і методист, послідовник К. Ушинського – Микола Олександрович Корф

(1834–1883), який задумав відкрити “дешеву школу для народу з одним учителем” [9, с. 32]. Пов’язуючи майбутній розвиток підростаючих поколінь з розвитком народної школи, М. Корф у 1867 р. організував першу земську народну школу, спираючись на власний досвід роботи у сільській школі нового типу, яку він створив, розробивши для неї авторські навчальні посібники та методику навчання [1].

М. Корф велику увагу в своїй діяльності приділяв підготовці вчителів для початкових земських шкіл. Він проводив показові уроки, організовував недільні курси, готував і видавав навчальні посібники та книжки для учителів, видавав щорічні звіти Олександрівської училищної ради, де мова йшла про відкриття народних училищ, створення навчальних програм, рекомендувався розклад занять, надавалися методичні поради та рекомендації. Крім практичних порад та рекомендацій, М. Корф організовував з’їзди вчителів, на яких обговорювалися педагогічні питання, і де народні вчителі мали можливість спілкування з колегами [13].

Прогресивно налаштовані земства, передова педагогічна громадськість правильно розуміли роль природничих знань у формуванні світогляду, у розширенні кругозору майбутніх учителів. Як було сказано вище, цьому сприяв бурхливий розвиток і самих природничих наук. Отже, 60-ті рр. XIX ст., як відомо, були, за влучним висловлюванням К. Тімірязєва, часом пробудження природознавства. Друга половина XIX ст. характеризується рядом відкриттів у цій галузі. Відкриття Д. Менделєєвим періодичного закону хімічних елементів, природничо-наукове, матеріалістичне пояснення психічних явищ І. Сеченовим, учення Ч. Дарвіна про природний відбір і ряд інших відкриттів знаменували прогрес природничих наук у XIX ст.

Прогресивний суспільно-педагогічний рух до початку земської діяльності з підготовки вчителів уже виробив правильний погляд на роль природничих знань у розвитку та формуванні особистості.

Педагоги вказували на необхідність широкої пропаганди природничих наук. Вони звертали особливу увагу на їх виховний характер, на роль у формуванні світогляду. Так, О. Герд – прогресивний педагог, методист, прихильник ідей Ч. Дарвіна вказував на особливу значущість природничих наук у системі шкільної освіти. Зокрема, він писав: “Кінцева мета курсу природознавства в загальноосвітньому закладі – привести учнів до певного світогляду, який відповідає сучасному стану природничих наук. Світогляд цей у жодному випадку не повинен бути нав’язаний учневі, а впливати як природний висновок усього курсу” [5, с. 20].

М. Демков у статті “Об элементарном преподавании естествоведения”, надрукованій у 1890 р. у “Педагогическом сборнике”, так визначив значення природничих наук: “Без сумніву навколишня природа дає невичерпний запас для відчуттів, уявлень, понять, цими уявленнями і поняттями, принесеними учнями до школи, повинен скористуватися вчитель для утворення суджень, умовиводів і загалом здатності до мислення. Природничі науки, при правильному їх викладанні, зближуючи учнів з природою, відкривають йому багатий матеріал для розумової, а частково й для фізичної роботи, дають новий світ естетичних насолод” [7, с. 363].

Наведені висловлювання підтверджують думку про те, що передові педагоги другої половини XIX ст. надавали природничим знанням особливого значення в курсі народних шкіл.

Природознавство в земській школі не виділялося у навчальному плані в окремий предмет. Природничі знання повідомлялись учням на уроках пояснювального читання, під час екскурсій, спостережень за природою. Ці знання учні здобували під керівництвом учителя із книг для класного читання.

Відомий земський діяч Д. Тихомиров у 1897 р. у журналі “Педагогический листок” відзначав певні успіхи в розповсюдженні природничих знань у земських школах: “Мені особисто самому доводилося, десятки років тому, переконувати і доводити, що програма народних шкіл не забороняє повідомлення історичних, географічних і природничо-історичних знань шляхом читання статей із класних книжок. А тепер немає книги, яка б призначалася для народної школи, і де не було б цілої системи цих знань” [14].

Під впливом широкого громадсько-педагогічного руху в школах стали використовуватися підручники передових педагогів того часу: М. Бунакова, В. Вахтерова, К. Ушинського та ін. Ці підручники популяризували природничі знання, прищеплювали любов до природи.

Відзначимо, що діяльність провідних земських шкіл з упровадження природничих знань об’єктивно була прогресивним явищем. Зокрема, вираженням потреб історичного розвитку суспільства, наслідком передових педагогічних ідей другої половини XIX ст. Міністерство народної освіти, здійснюючи реакційну політику прагнуло обмежити діяльність земських шкіл і повсюдно розповсюдити церковноприходські школи, в яких замість природничих знань широко пропагувалися релігійні ідеї, що відповідало інтересам царської влади.

Успіх діяльності земських шкіл із розповсюдження природничих знань багато в чому залежав від підготовки вчителів. Спеціальна підготовка вчителів земських шкіл була зумовлена суспільно-історичною необхідністю. Зокрема, вона була спричинена: зростанням потреби в учителях шляхом збільшення кількості шкіл, низьким рівнем підготовки більшості вчителів земських шкіл, підвищенням вимог до загальноосвітнього рівня випускників земських шкіл, у зв’язку з підготовкою їх до участі в розвинутому капіталістичному виробництві, бурхливим розвитком природознавства і передової педагогічної науки.

Питання про підготовку народного вчителя у другій половині XIX ст. було ареною гострої політичної боротьби, воно відображало боротьбу прогресивних сил російського суспільства і кріпосницької реакції. Царська влада побоювалася громадської ініціативи в підготовці земських учителів, розповсюдження природничих знань і повсюдно обмежувало діяльність земств у цьому напрямі.

Підготовка вчителів здійснювалася земствами в земських учительських семінаріях та школах, наданням коштів на утримання стипендіатів як губернських, так і повітових управ, в урядових учительських семінаріях, в учительських інститутах. Велику роль у підготовці учителів земських шкіл і розповсюдженні природничих знань відіграли також учительські з’їзди та курси.

Земські учительські школи почали організовувати на основі закону 1868 р. про приватні навчальні заклади. Із 1869 р. почала швидко збільшуватися їхня межа. Від державних семінарій земські вчительські школи відрізнялися тим, що в них був більш тривалий курс навчання. Так, учительські семінарії мали 3–4-річний курс навчання, земські вчительські школи в деяких випадках – 4–6-річний. У більшості земських учительських шкіл було збільшено обсяг на-

вчальних годин і розширено зміст навчальних програм. Завдяки діяльності земств якісно покращився педагогічний склад народної школи.

О. Мармазова відзначила, що більшість учителів належала до молоді (від 20 до 30 років – приблизно 50%). За соціальним походженням вони були вихідцями дітей селян і духівництва. Середня тривалість педагогічної діяльності становила 8–11 років у вчителів, 7–8 років – у вчительок [10].

Щодо питання про обсяг і характер освіти вчителів у земських діячів не було єдиної думки. О. Арсен'єв у своїй праці систематизував земські вчительські семінарії за особливостями організації навчальної діяльності та виділив три типи. Для першого типу шкіл характерно прагнення дати народному вчителю якомога ширшу загальну освіту. Так, в одній із таких учительських шкіл було зазначено: “Навчання може здійснюватися успішно лише тоді, коли знання викладача значно ширше тієї сфери знання, яку він хоче повідомити учням” [2]. Таке ставлення до змісту освіти було правильним і виражало вимоги багатьох педагогів земських шкіл, зокрема С. Миропольського, М. Бунакова та багатьох інших до освіти вчителів початкових шкіл. Земські вчительські школи такого типу приділяли значну увагу природничим предметам. У школах зазначеного типу широко вивчалися географія та природнича історія.

У школах другого типу при порівняно невисокій, особливо в галузі гуманітарних наук, загальній освіті, велика увага приділялась сільськогосподарським і технічним знанням та навичкам. Такі школи мали практичний характер навчання, вони давали обмежене коло наукових відомостей, особливо з гуманітарних предметів. У зв'язку із сільськогосподарським спрямуванням, переважна більшість предметів була природничо-наукового спрямування. Вивчалась природнича історія, хімія, фізична географія, сільське господарство, фізика, сільськогосподарське виробництво тощо.

Третій тип земських учительських шкіл центром своєї діяльності мав релігійне виховання і ремісничу підготовку майбутніх педагогів. Ці школи приділяли мало уваги природничим знанням майбутніх педагогів. Пояснювалося це тим, що ці земства були найбільш реакційними. Їх очолювали великі володарі земельної власності. Вони прагнули до розповсюдження релігійних знань серед народних мас, тому повсюдно обмежували викладання природничих наук у земській школі.

У першій половині 70-х рр. XIX ст. Міністерство народної освіти відкрило урядові учительські семінарії. Зазначимо, що спочатку Міністерство робило вигляд, що підтримує громадську ініціативу земств щодо підготовки народних учителів. Але із реакцією, спричиненою замахом на царя, Міністерство перешкоджало відкриттю нових земських учительських шкіл. Ліквідувати громадську ініціативу щодо підготовки вчителів звичайною заборонаю було вже неможливо. Воно побоювалось зумовити цим хвилю громадського спротиву. І тому Міністерство обрало інший шлях. Він полягав саме у відкритті урядових учительських семінарій, в яких повинні були виховувати майбутніх учителів у дусі православ'я і “відданості престолу”.

Заснування урядових учительських семінарій супроводжувалося розгромом земських учительських шкіл. Земства майже не вживали заходів щодо відстоювання своїх учительських шкіл і обмежувалися лише клопотанням перед Мі-

ністерством народної освіти. Пояснювалося це ліберальною позицією земств загалом.

Учителі після закінчення урядових учительських семінарій також працювали в тих самих народних школах. Цікавим є питання про те, чим відрізнялося викладання природничих дисциплін у земських учительських школах і урядових учительських семінаріях.

Порівнявши навчальні плани вчительських семінарій різних періодів (1875, 1886, 1895 рр.), можна зробити висновок про те, що: “з предметів природничих в урядових учительських семінаріях викладалися географія і природознавство. Навчальним планом за інструкцією 1875 р. на них відводилося близько 13% навчального часу, майже стільки годин закону Божому”. Реакція 80-х рр. XIX ст. дуже сильно вплинула на програми і навчальні плани. Міністерство скоротило в навчальному плані години на природознавство до 4%, натомість закону Божому надавалося 20,3% [2].

У зв'язку із цим М. Корф виступив із різкою критикою Міністерства народної освіти за приниження рівня освіти народного вчителя: “Семінаристам повідомляються дані з фізики приблизно в розмірі елементарної фізики Крюгера, прекрасної, але занадто тоненької книжечки, призначеної для початкових шкіл. Чи це загрожує небезпекою матеріалізму? Семінарії, пропонуючи природничі науки в такому незначному обсязі, дають семінаристам курс закону Божого майже в обсязі гімназичного курсу, присвячуючи щоденно одному закону Божому більше навчальних годин, ніж чотирьом природничим наукам” [8]. Тому земства і пропонували проводити численні додаткові освітні заходи для сільських учителів, спираючись при цьому на голоси незадоволених учителів.

Суспільно-політичний рух 90-х рр. XIX ст. певною мірою вплинув і на вчительські семінарії Міністерства народної освіти. Порівняно з 1886 р. збільшилася кількість годин на природничі науки. Так, у 1892 р. вона зросла на 5%. Викладання природничих дисциплін у семінаріях, “подібно барометру відображало роки революційного піднесення й урядової реакції в суспільному житті” [14].

На відміну від урядових учительських семінарій, більшість земських учительських шкіл ширше озброювали майбутніх учителів природничо-науковими знаннями.

Крім земських учительських шкіл і учительських семінарій, існував інший шлях додаткової підготовки майбутніх земських учителів. Завдяки цьому значно підсилювалася і природничо-наукова складова їхньої підготовки. Таким шляхом проходила діяльність учительських курсів і з'їздів. Учительські з'їзди активно проходили з 1867 до 1874 рр., а згодом їх діяльність поновлюється в середині 90-х рр. XIX ст. На початку XX ст. їх замінюють загальноосвітніми курсами [6].

Курси призначалися для вчителів, які погано володіли загальнопедагогічними і, особливо, методичними навичками, а таких учителів була переважна більшість.

А. Вежлев виділив три етапи розвитку курсів і з'їздів [4].

1. Педагогічні курси і з'їзди 60–70-х рр. XIX ст. (до положення 1875 р.) відкриваються за ініціативою і на кошти молодих земств. З'їзди цього періоду називають методичними, адже головну увагу вони приділяють методичним питанням. Більшість рефератів і доповідей, заслуханих на курсах і з'їздах, були прис-

вячені питанням викладання природознавства. Після політичної реакції з'їзди народних учителів у 1875 р. були заборонені, а діяльність курсів стала регламентуватися правилами, виданими Міністерством народної освіти ("Правила о краткосрочных педагогических курсах"). Згідно із цими правилами, курси дозволялося проводити лише при діючих учительських семінаріях, де вчителі знову ставали учнями під контролем педагогів семінарії. Але нове піднесення суспільно-громадського руху, зумовлене суперечностями капіталізму, що розвивався, змусило царську владу скасувати заборону щодо проведення з'їздів учителів.

2. Учительські курси і з'їзди 80-х рр. XIX ст. суттєво вплинули на розвиток народної школи. На з'їздах відстоювалися земські школи, як найбільш прогресивні з усіх типів шкіл, адже царська влада прагнула замінити земську школу церковнопарафіяльними школами. З'їзди другого типу характеризувалися більшою активністю вчителів. На них розглядалися навчальні плани і програми народної школи, питання про шкільні екскурсії, місце та роль спостережень у навчальній роботі школи. Обговорювалися питання викладання природознавства, історії та географії в початковій школі. Із 1883 р. були заборонені будь-які з'їзди і курси народних учителів. Влада, погодившись у 70-х рр. XIX ст. з існуванням громадської самодіяльності у сфері початкового навчання відчувала певну недовіру до вчителів початкової школи і в умовах нестачі досвіду в співробітництві з "громадськістю" використовувала звичайні методи адміністративного контролю, очікуючи кращих часів, коли результати освіти дадуть про себе знати.

3. Курси і з'їзди 90-х рр. XIX – початку XX ст. характеризуються широким охопленням учасників. Після тривалої перерви поновлюється діяльність літніх педагогічних курсів. У центрі уваги курсів цього періоду стала проблема виховного навчання. Керівниками з'їздів були відомі педагоги: М. Бунаков, В. Вахтеров, Д. Тихомиров. Вони підкреслювали, що школа не є лише навчальною майстернею, а насамперед є "майстернею гуманності" [4].

На початку XX ст. проходять всеросійські з'їзди з народної освіти (1911 р. – загальноземський з'їзд з народної освіти, 1914 р. – Всеросійський з'їзд з народної освіти тощо). Ці з'їзди відіграли важливу роль у подальшому розвитку початкової освіти.

Учительські курси також відіграли важливу роль у справі подальшого розвитку земської школи та загальноосвітньої методичної підготовки народного вчителя. Аналіз програм курсів переконує, що велика увага приділялася природознавству. Так, програмою Харківських курсів 1913 р. зі 162 год, які відводилися на всі предмети, 78 год ішло на предмети природничого спрямування, тобто майже 50% усього часу.

До програми цих курсів були включені такі предмети: фізика (20 год); хімія (14 год); ботаніка (12 год); зоологія (14 год), анатомія і фізіологія людини (12 год). Таким чином, курси давали ґрунтовну підготовку з природознавства. Причому давали не лише знання, але й ознайомлювали з методикою природознавства. Більшість лекцій була пов'язана з місцевим краєм, місцевим життям, тому вони орієнтували слухачів на використання краєзнавчого матеріалу. З метою підвищення активності слухачів на курсах проводилася велика підготовча робота. Майбутнім слухачам розсилалися програми, книги для попереднього вивчення окремих предметів, методичні завдання. Так, пропонувалося скласти опис своєї місцевості, надати відомості про навчальні посібники з історії та геог-

рафії, якими користуються вчителі у своїй роботі тощо. Попередня робота зі слухачами курсів давала їм можливість бути не пасивними, а активними учасниками курсів.

Деякі керівники курсів допомагали слухачам впровадити в свою практику знання і досвід, здобуті на курсах. Щодо цього дуже цікавою є діяльність визначного російського педагога, методиста-природника О. Герда, який не лише читав лекції з методики викладання природознавства, а й запропонував свою програму природознавства. Для впровадження програми було обрано десять шкіл. Ці школи забезпечувалися відповідними підручниками, посібниками. Протягом року О. Герд неодноразово відвідував зазначені школи, допомагав порадами, ділився досвідом. У 1913 р., вже на наступних курсах, результати роботи широко обговорювалися вчителями. Визначалося позитивне й те, чого не вдалося зробити.

Часто до програми курсів додавалися практичні заняття і тематичні екскурсії. Велика увага приділялася урокам пояснювального читання, особливо з природознавства. Обговорювався загальний зміст статей, що читалися в класі, з метою узагальнення відомостей про природу, окремі географічні й історичні факти.

Дуже широко на з'їздах та курсах учительством обговорювалося питання про роль природознавства в початковій школі. Зокрема, на першому Всеросійському з'їзді з питань народної освіти (23 грудня 1913 р. – 3 січня 1914 р.) вчителі порушували такі питання: які завдання повинно передбачати вивчення природи в початковій школі; чи повинно природознавство бути одним із головних предметів у початковій школі. Також чимало міркувань було стосовно використання посібників, класних дослідів, самостійних занять дітей, колекціонування, екскурсій. Багато питань спричинили гострі дискусії, деякі так і залишилися не вирішеними, але позитивним було те, що питання викладання природознавства стали широко обговорюватися. Значення природничих знань у курсі початкової школи було безсумнівним.

Величезну роль педагога відводили наочності в навчанні, що ґрунтується більшою мірою на природознавчому матеріалі. “Наочне навчання – це засіб для гімнастики розуму, який переробляє всі відчуття, що передаються йому зовнішніми відчуттями. Цей метод надає матеріал для набуття знань, для утворення понять і, таким чином, слугує основою для розумового розвитку. І чим більше такого матеріалу ми дамо дитині, чим точнішими і зрозумілішими будуть уявлення про виконані нею досліди і спостереження, тим міцніше і реальніше буде фундамент, на якому вона побудує свою розумову освіту” [3, с. 62].

Визначну роль у пропаганді предметно-наочного методу навчання і в обслуговуванні вчителів земських шкіл необхідним матеріалом відіграли музеї наочності. Музеї ознайомлювали вчителів із наочністю, способами її виготовлення і методами застосування у викладанні. Чимало земств залучали населення до збирання наочного матеріалу, завдяки чому музеї надавали серйозну допомогу вчителям земських шкіл, допомагаючи їм наочно ознайомлювати учнів із рідним краєм.

У губернських містах організовувалися спеціальні майстерні та лабораторії, де виготовлялася наочність. Ці майстерні та лабораторії були для земських учителів школою набуття практичних навичок. Учителі навчалися працювати з мікроскопами, виготовляти препарати, вести спостереження. Навіть при деяких школах були створені подібні майстерні.

Створення земствами музеїв наочності вплинуло на розповсюдження серед учителів земських шкіл предметно-наочного методу навчання і покращення подання природничо-наукових знань у земських школах.

Висновки. Отже, у другій половині XIX ст. у підготовці земських учителів починають більше уваги приділяти природничим предметам і методиці їх викладання. Підготовка земських учителів із природознавства здійснила певний вплив на розповсюдження природничих знань не лише в земських школах, а й у російській початковій школі загалом, сприяла формуванню матеріальних рис світогляду учнів земських шкіл.

Таким чином, досвід земств із підготовки вчителів є цікавим і нині. Його використання буде сприяти вирішенню основних завдань природничої освіти в нашій школі на сучасному етапі.

Список використаної літератури

1. Андрійчук Н.М. Підготовка вчителя для народних шкіл України (кінець XIX – початок XX століття) як науково-методологічна проблема / Н.М. Андрійчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2009. – Вип. 44. – С. 79–83.
2. Арсеньев А.М. Возникновение и развитие учительских семинарий / А.М. Арсеньев. – М., 1938.
3. Вахтеров В.П. Предметный метод обучения / В.П. Вахтеров. – М. : Педагогика, 1915. – 215 с.
4. Вежлев А.М. Учительские съезды и курсы во второй половине XIX ст. / А.М. Вежлев. – М., 1958. – 17 с.
5. Герд А.Я. Избранные педагогические труды / А.Я. Герд. – М. : Акад. пед. наук, 1953. – 206 с.
6. Григорьев П. Земские педагогические курсы и правила 1875 г. / П. Григорьев // Русская школа. – 1903. – № 3. – С. 129–139.
7. Демков М.И. Об элементарном преподавании естествоведения / М.И. Демков // Голиков В.И. Методика естествоведения в главнейших ее представителях и историческом развитии в нашей общеобразовательной школе – средней и низшей: пособие для учащихся в средних, низших и начальных школах / В.И. Голиков. – М., 1902. – С. 360–369.
8. Корф Н.А. Наши учительские семинарии / Н.А. Корф // Вестник Европы. – 1883. – Кн. 4–5. – С. 329–330.
9. Лях Г.Р. Лекції з історії педагогіки України (XIX – початок XX сторіччя) : навч. посіб. / Г.Р. Лях, М.С. Ришова ; [за заг. ред. В.І. Сипченка]. – Слов'янськ : СДПУ, 2011. – 115 с.
10. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX століття) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ольга Іванівна Мармазова. – Донецьк, 1998. – 180 с.
11. Павленко Ю.В. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому аспектах / [Ю.В. Павленко, С.П. Руда, С.А. Хорошева, Ю.О. Храмов]. – К. : Академперіодика, 2001. – 420 с.
12. Рябовол Л.Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Л.Т. Рябовол. – Кривий Ріг, 2001. – 20 с.
13. Сватиков Ф.Ф. Н.А. Корф – основатель народной земской школы / Ф.Ф. Сватиков // Советская педагогика. – 1938. – № 4. – С. 86–103.
14. Хворостовская В.Г. Подготовка земских учителей по естествоведению / В.Г. Хворостовская // Из истории подготовки народных учителей. – Красноярск, 1968. – С. 29–46.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2013.

Коробченко А.А. Особенности подготовки учителей земских школ к преподаванию естествознания (вторая половина XIX – начало XX в.)

В статье освещены особенности подготовки учителей к преподаванию природоведения в земских учительских семинариях и школах, а также в правительственных учительских семинариях. Рассматривается сущность и специфика этой подготовки. Определяется роль учительских курсов и съездов второй половины XIX – начала XX в. в подготовке учителей и распространении естественно-научных знаний.

Ключевые слова: *естествознание, земство, учительская школа, учительская семинария, подготовка учителей, педагогические курсы, педагогические съезды.*

Korobchenko A. Features of preparation of teachers Zemskaya schools to teaching of natural science (second half XIX – began XX centuries)

In the article the features of preparation of teachers are lighted up to teaching of natural science in Zemskaya teaching seminaries and schools, and also in governmental teaching seminaries. Essence and specific of this preparation is examined. The role of teaching courses and conventions of the second half is marked XIX – began XX century in preparation of teachers and distribution of natural knowledges.

Key words: *natural science, zemstvo, teaching school, teaching seminary, preparation of teachers, pedagogical courses, pedagogical conventions.*